

Nagy Andor

A brassói peregrinusok kapcsolathálója a kora újkori alkalmi nyomtatványok alapján (1650–1750)*

Jelen tanulmányban az erdélyi szászok egyik legbefolyásosabb városi közösségével, a brassói szászokkal foglalkozom, azon belül is az egyetemi éveik idején az alkalmi nyomtatványok¹ alapján dokumentálható baráti és kollegiális kapcsolataikkal az 1650 és 1750 közötti időszakban. A témaválasztást és az időhatárok kijelölését több dolog is inspirálta. Mindenekelőtt a kétezres évek elején végzett erdélyi szász intézményi és magánkönyvtárak rekonstrukciójának² folytatása motivált, mivel a munka – műfaji jellegéből adódóan – nem terjedt ki a kora újkori erdélyi alkalmi nyomtatványokra. Másfelől a forrástípus még kevésbé ismert területe a művelődés- és társadalomtörténeti kutatásoknak. Ennek oka, hogy korábban még senki nem vállalkozott arra, hogy egy közösséghez kapcsolódóan, a teljesség igényével tárja fel az alkalmi nyomtatványokat, majd a formai feltárást művelődés- és társadalomtörténeti szempontú elemzéssel egészítse ki.³ Fontos azonban megjegyezni, hogy többek között ezen dokumentumoknak a számbavételét Szabó Károly is elkezdte már a 19. század végén a *Régi Magyar Könyvtár* sorozatában, illetve ugyancsak a hungarika vonatkozású nyomdatermékek teljesség igényével

* A tanulmány elkészítését az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című pályázata támogatta.

¹ Főképpen a kora újkorban virágzott annak a hagyománya, hogy egy közösség tagjai egy-egy nevezetesebb esemény alkalmával – többnyire verses formában – is megemlékeztek egymásról. Ezeket a dokumentumokat a könyvtörténeti szakirodalom átfogóan alkalmi nyomtatványnak nevezi, amely az egyszeri alkalmakra készült írásokat foglalja magában. Jellemzően ilyen alkalom volt a születésnap, az iskolai fokozatszerzés, a házasságkötés, a beiktatás, a kinevezés vagy az elhalálozás. A műfajba soroljuk azokat a dokumentumokat is, amelyek ciklikusan visszatérnek (például kalendáriumok, prognosztikonok stb.), de ezekkel a jelen tanulmányban nem foglalkozom. Az alkalmi nyomtatványokról bővebben lásd: STOCKHORST, 2006; MÜNCH, 2006; HELTAI, 2008. 257–271; WIRTH-POELCHAU, 1990. 39–40; NAGY 2019b, 70–75.

² Az eredményeket lásd: MONOK-ÖTVÖS-VERÓK, 2001; MONOK-ÖTVÖS-VERÓK, 2004.

³ Éppen ebből a megfontolásból vállalkoztam a doktori értekezésemben arra a feladatra, hogy a brassói szászokhoz kapcsolódó valamennyi alkalmi nyomtatványt összegyűjtssem és társadalomtörténeti (kapcsolattörténeti) szempontból elemezzem. Lásd: NAGY, 2019a. (A dolgozat elérhető az Eszterházy Károly Egyetem repozitóriumában: <http://disszertacio.uni-eszterhazy.hu/69> – Utolsó letöltés: 2019. október 3.)

történő lajstromba állítására törekedett Petrik Géza a *Magyarország bibliographiája* sorozatban is. Azóta nem csupán e munkák folytatásai kerültek napvilágra, hanem a hazai nyomdászat kezdetétől (1473-tól) 1670-ig megjelent anyagokat is feldolgozták már a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* sorozatköteteit szerkesztők. Ennek ellenére sem készült még azonban átfogó vizsgálat egy közösség alkalmi nyomtatványait illetően.

A jelen tanulmányban publikált eredmények közreadását éppen ezért alaputatás előzte meg, amelynek során a kora újkori brassói szász alkalmi írásokra fókuszáltam, elsősorban a brassói Fekete Templom Levéltárának (Evangelische Kirche A. B. Kronstadt – Archiv und Bibliothek der Honterusgemeinde) anyagai alapján. A vizsgálat alapját a Joseph Franz Trausch (1795–1871) brassói irodalomtörténész egykori magántulajdonába tartozó kollekción képezi, amelynek fontos és a mai napig alig ismert részét a különféle eseményekhez fűződő dokumentumok jelentik. Ezt egészítettem ki a levéltár Trausch-gyűjteményén kívül található alkalmi művekkel,⁴ valamint a Brassó Megyei Állami Levéltár (Arhivele Naționale ale României Filiala Brașov), a Brassó Megyei Történelmi Múzeum (Muzeul Județean de Istorie), a nagyszebeni Brukenthal Múzeum (Muzeul Național Brukenthal), valamint Országos Széchényi Könyvtár és a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára brassói szászokhoz kötődő anyagaival. Az így létrehozott bibliográfiát vettem össze és konkordanciaként jelöltem a magyar retrospektív nemzeti bibliográfia köteteivel, nevezetesen az RMK- és RMNy-kötetek, továbbá Petrik Géza, Julius Gross, Oskar Netoliczka, Mariana Iova, Hegyi Ádám és Verók Attila munkáinak tételeivel.⁵ A munka időhatárai nyomdásztörténelmi alapon kerültek meghatározásra; a brassói szászokról nagyobb számban csupán az 1650-es évek-től kezdődően állnak rendelkezésünkre alkalmi művek, így innen kezdtem a téma tárgyalását. A vizsgálat kérdéseit illetően pedig százéves időintervallumot választottam abból a célból, hogy tágabb időmetszetben, négy emberöltőre vetítve is elemezhetővé váljanak az adatok.

E dokumentumok formai feltárásának tanulságaira fókuszáló vizsgálataim során figyeltem fel a művek tematikai sokszínűségére, a szövegekben szereplő személynevek gazdagságára, valamint az egyes dokumentumokban említett személyek közötti sokrétű kapcsolatok feltérképezhetőségére. Jelen tanulmányban ez utóbbi szempont igazolására törekszem. Teszem ezt egyfelől kísérleti jelleggel, hogy kiderüljön, mit mutatnak az egymásnak címzett szövegek, ha hálózatos formában rajzoljuk meg őket? Ezen kívül az itt kapott eredményeket a későbbiekben összefűzhetjük a további forrástípusokból kinyert kapcsolattörténelmi adatokkal, amivel még teljesebb kép tárulhat elénk a 17–18. századi Brassó értelmiségi közösségéről.

Jelen írásomban arra a kérdésre keresem a választ, hogy a brassói szász diákokhoz kötődő alkalmi nyomtatványok milyen, a peregrinációjuk ideje alatt kialakított

⁴ Két ilyen anyagcsoportot találtam az alábbi levéltári jelezetek alatt: AHG IV. F. 97. és AHG IV. F. 248.

⁵ A brassói szászok alkalmi írásainak bibliográfiája a közelmúltban került közreadásra a doktori értekezésem *Függelék* részében, amelynek a tételszámaira a pontos azonosítás és a követhetőség érdekében a jelen tanulmányban is hivatkozom. Lásd: NAGY, 2019a. 207–457.

kapcsolati körről tanúskodnak, ezért a továbbiakban jobbra a baráti és kollegiális kapcsolataik rekonstruálására tesztek kísérletet.

Érdemes röviden arra is kitérni, hogy a baráti viszonyok általában kevésbé adatoltak, éppen ezért a megfelelő források hiányában könnyebben vitathatók is. Ennek hagyományos formája a levelezések alapján történő rekonstrukció. Újabban azonban láthattunk már példát a régi könyvek⁶ és az *album amicorumok*⁷ alapján történő baráti kapcsolatok feltérképezésére is. Ugyanakkor kevésbé ismert ezen a vizsgálati területen az alkalmi írások alapján történő hálózatalakítás. Az alkalmi szövegek átmenetet képeznek a levelezések és a néhány soros emlékkönyvbejegyzések között (főképp a bejegyzők száma és az írás hossza tekintetében). Az egy adott csoportra szűkített alkalmi írásműveknek a teljessége törekvő összegyűjtése és elemzése tehát lehetőséget nyújthat arra, hogy a családi, valamint a baráti és kollegiális kapcsolatokról is informálódjunk. Ekképpen a kapcsolattörténeti kutatások számára is értékes tanulságokat rejthetnek az ilyen típusú írások. Az ezek alapján megismerhető kapcsolatok az érvényesülés szempontjából pedig különösen akkor beszédesek, ha össze tudjuk vetni a betöltött pozíciókkal, a családi kapcsolatokkal és a közösségekben megfigyelhető presztízzsel. Mielőtt azonban rátérnék a brassói századok kapcsolatainak elemzésére, röviden érdemesnek tartom ismertetni a peregrináció irányait.

A brassói peregrináció irányai

Ismert tény, hogy a kora újkori magyar protestáns diákság számára – hazai egyetem hiányában – csak a külföldi peregrináció jelentette az egyetemi tanulmányok végzésének lehetőségét. Az evangélikus peregrináció nagyobb részt a felvidéki és erdélyi szászokra, a bányavárosokra és a nagyobb német ajkú városokra koncentrált, kisebb mértékben pedig a szlovákságra és a magyar nemességre. Jellemző gyakorlattá vált, hogy a lutheránus felekezetű líceumok elvégzése után a fiatalok a Német-római Birodalom evangélikus egyetemein folytatták tanulmányaikat. A legjelentősebb ezek közül is az 1502-ben alapított wittenbergi egyetem volt, ahol többek között a reformáció két vezéralakja, Martin Luther (1483–1546) és Philipp Melancthon (1497–1560) is tanított. A 16. század végére a wittenbergi egyetem mintájára alakították át a korszak jelentős német egyetemeit, így ezek között említetjük Tübingen, Lipcse, Frankfurt an der Oder, Greifswald, Heidelberg, Rostock, Jéna, Marburg és Königsberg egyetemeit.⁸ Ezekben az intézményekben fordultak meg a magyarországi evangélikus felekezetű diákok.

A külföldi egyetemjárás mértéke ma már a kiadott anyakönyvek és peregrinációs névtárak alapján egészen jól nyomon követhető abban az esetben, ha azonosítani tudjuk, hogy az egyes személynevek kiket jelöltek pontosan. Ehhez a brassói anyakönyvek és az alkalmi nyomtatványok egyaránt jó forrásul szolgálnak. Az eddigi egyetemtörténeti kutatások rámutattak, hogy a 16–17. században az evangélikus

⁶ BOVELAND, 2015. 97–118.

⁷ MARKÓ, 2018. 55–82.

⁸ BALÁZS–BITSKEY–ÖTVÖS ET AL., 2009. 126–127.

egyház ortodoxiájának fellegrárává váló wittenbergi egyetem volt a magyar protestáns felekezetű diákok egyetemjárásának első számú célpontja. A hallei egyetem 1694-es megalakulásával, később pedig a göttingeni egyetemi képzés 1734-es megindulásával ez utóbbi teljes egészében átvette a központi szerepet és háttérbe szorította Wittenberget.⁹

Az erdélyi értelmiség túlnyomó többségét azok a külföldi egyetemet végzett lelkészek és tanárok alkották, akik rendszerint hazatértek fokozatuk megszerzését követően.¹⁰ A fiatalok többsége teológushallgatónak jelentkezett lelkészi karrierje megalapozása céljából, de többen voltak, akik jogi és orvosi végzettséget (is) szereztek.¹¹

Annak ellenére, hogy a *peregrinatio academica* intézménye mára az egyik legjobban ismert területe az európai művelődéstörténetnek, az egyetemjárás idején készült alkalmi nyomtatványokról mégis szűkösek az ismereteink. A külföldet megjáró diákok nem csupán a megszerzett végzettséggel alapozhatták meg itt későbbi karrierjüket, hanem kialakított kapcsolataik révén is. Ezek a dokumentumok világíthatnak rá leginkább arra az írói, költészeti tevékenységre, amely a diákok között kialakuló baráti kapcsolatok ápolásáról tesz tanúbizonyságot – a hosszabb-rövidebb lélegzetvételi személyes verseik írásával még érzékletesebben, mint az ezekkel egy időben készült *album amicorum*ok bejegyzéseiben. Árnyalnunk kell továbbá a szakirodalomban a korábbi megfigyelések nyomán kirajzolódó tanulságokat is. Problematikusnak tekinthető az az eljárás, amely során a kora újkori erdélyi egyetemjárásra jellemző tanulságokat – nevezetesen azt az állítást, hogy az akadémiták művelődés- és társadalomtörténeti szerepe csak hazatértük után kezdődött volna meg – kritika nélkül átveszik.¹² A források alapján azonban az a kép bontakozik ki, hogy rengetegen voltak, akik már ekkor vizsgáztatói, prózaírói vagy költészeti tevékenységet végeztek.

A brassói peregrinusok kapcsolati köre

Az alábbiakban a korábbi kapcsolattörténeti munkák sorához csatlakozva a brassói közösség elitrétegét alkotó kapcsolati kört vizsgálom. A kapcsolatok teljes körű megismerésében, valamint ezek vizualizációjában az angol és német történetírás már jelentős eredményeket mutatott fel, így a kapcsolatok elemzése során első-sorban ezekre az eredményekre támaszkodom. Kutatásom logikájában kötődik a kapcsolattörténeti munkák sorában korai, Wolfgang Reinhard német történész nevéhez fűződő vizsgálati módszerhez. Reinhard a pápai udvar politikáját irányító elit teljes feltérképezését vállalta úttörő jelleggel.¹³

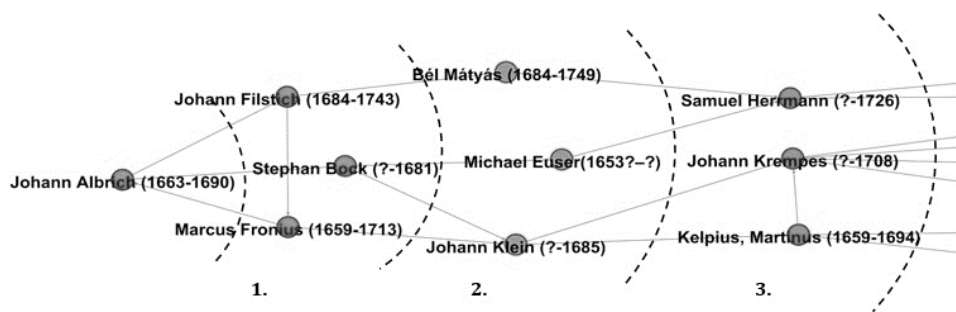
⁹ BALÁZS-BITSKEY-ÖTVÖS ET AL., 2009. 127.

¹⁰ A 16-17. században az ismert erdélyi diákok mindössze 2,4%-a maradt külföldön. Vö. PÉTER, 1988. 767.

¹¹ KECSKEMÉTI, 2014. 18-19.

¹² Vö. TONK, 1979. 121; SZABÓ-SZÖGI, 1998. 35.

¹³ Munkájának jelentős részében foglalkozik a kapcsolatháló-elemzés alapfogalmaival és annak módszertanával. Bővebben lásd: REINHARD, 1979. 9-41.



1. sz. ábra. Lépések és kapcsolódási zónák

A hálózatokban a személyeket általában (csomó)pontoknak vagy csúcsoknak (*nodes*) tekintjük, míg a kapcsolatokat éleknek (*edges*). Az olyan típusú társadalmi hálózatoknál, amilyenek a jelen elemzésben is helyet kapnak, ezek szimbolizálják a vizsgált személyeket és kapcsolataikat. Reinhard az említett munkájában már kísérletet tett a személyek közötti kapcsolódási zónák elemzésére, amelyeket általában távolságnak vagy lépésnek nevezünk. A fenti ábrán Johann Albrich például két lépésre (vagy távolságra) van Bél Mátyástól, Michael Eusertől és Johann Kleintől. A hozzájuk fűződő kapcsolat révén pedig három lépés távolságra található Samuel Herrmann, Johann Kremes és Martin Kelp személyétől. A lépésszám a hálózat egyik legfontosabb jellemzője, mert ez alapján képet formálhatunk az egy közösség tagjai között meglévő távolságokról és a csoport összefonódásáról.

A hálózatok legfontosabb tulajdonsága a fokszám (*degree*), ami a pont és a hálózat többi csúcsa közötti kapcsolatok számát jelenti.¹⁴ A fokszámnak két fajtáját különböztethetjük meg: a bemenő (*in-degree*) és a kimenő (*out-degree*) fokszámot. A bemenő fokszám (röviden: „be-fok”) a vizsgált csomópontba beérkező kapcsolatok számát mutatja meg. Jelen vizsgálatban ez jelzi például azt, hogy hányan írtak üdvözlő verset valaki disputációjára, vagy egy elhunyt személytől hányan búcsúztak el a tiszteletére készített alkalmi nyomtatványok lapjain. A kimenő fokszám (röviden: „ki-fok”) ezzel szemben arra mutat rá, hogy egy adott csomópontból hány él indul ki, vagyis például egy adott személy hányszor és kinek írt alkalmi verset az egyetemi éve során a diáktársai részére. Egy sűrűn szövött hálózat esetén megállapíthatjuk az átlagos fokszámot (*average degree*) is, ami a be-fok és a ki-fok összegének az átlaga.¹⁵ Ez mutatja meg például, hogy egy közösségben pontosan mely személyekhez írtak átlagosan és milyen mértékben. Ennek az ismerete azért is fontos, mert egy közösség tagjai körében meglévő presztízs is felderíthető általa. A legegyszerűbb presztízsmutató a fok-presztízs (*degree prestige*), amikor egy adott személy felé irányuló kapcsolatokat vesszük számba.¹⁶ Ennek értelmében azokat tekinthetjük magas presztízsűnek, akiket sokan választottak (például gratulációkat

¹⁴ REINHARD, 1979. 27; BARABÁSI, 2016. 61; 82.

¹⁵ BARABÁSI, 2016. 63–65.

¹⁶ KÜRTÖSI, 2011. 25.

írtak a tiszteletére). Egy adott személy presztízsértéke ennél fogva az adott személy be-fok értékével egyenlő.

Az egyéni karrierutak kiteljesedése felé vezető úton jelentőséget kell tulajdonítanunk annak is, hogy a leendő brassói lelkészek és tanácstagok egyetemi éveik során kivel milyen kapcsolatot ápoltak, illetve, hogy az itt regisztrált kapcsolatoknak hatása lehetett-e a későbbi pozícióik betöltésekor? További kérdésként merül fel, hogy voltak-e esetleg olyan akadémiták, akik tekintélyesebbnek számítottak a többieknél, és ez kifejezésre jutott-e az alkalmi nyomtatványok lapjain is?¹⁷ Ezek az információk is a családok presztízsértékére világítanak rá, ami alapján okkal feltételezhetjük, hogy kevésbé neves társaiknak érdeke volt közelebbi kapcsolatba kerülni velük (vagy a közelükben maradni) későbbi karrierjük alakulása során. A feltett kérdések megválaszolásához külön is szükséges látnunk, hogy a peregrinusok milyen kapcsolati kört mutatnak fel a vizsgált közösség vonatkozásában. Ennek a megismeréséhez a továbbiakban a peregrináció alatt írt alkalmi nyomtatványok, elsősorban a disputációk, fokozatszerzések, névnapi köszöntések, elhalálozások, valamint az elutazás alkalmából készült megemlékezések kapcsolódó személyeit vizsgálom.

A korábbi egyetemtörténeti kutatások megállapították, hogy a legnagyobb számban brassói és szebeni patrícusok fordultak meg külföldi egyetemeken, és fejtettek ki alkalmi művekhez írt szerzői tevékenységet is. Ez utóbbival kapcsolatban azonban nem áll rendelkezésünkre átfogó vizsgálat. A Szabó Miklós, Szögi László és Tonk Sándor nevével fémjelzett erdélyi peregrinációs adattárak viszont a mai napig az ilyen jellegű kutatások legfontosabb kiindulópontjának tekinthetők, mivel az életrajzokat leíró névjegyzékek között következetesen jelzésre kerültek az RMK III. köteteiből a kapcsolódó bibliográfiák.¹⁸ Az itt közölt adatokat ma már teljesebbé tehetjük az RMK III. pótlásainak bevonásával, a 18. századra vonatkozó kiegészítésekkel, a Petrik-kötetekkel (amelyek anyagát a névtárak összeállítói nem emelték be áttekintő munkáikba) és az azóta közreadásra került kapcsolódó bibliográfiákkal.¹⁹

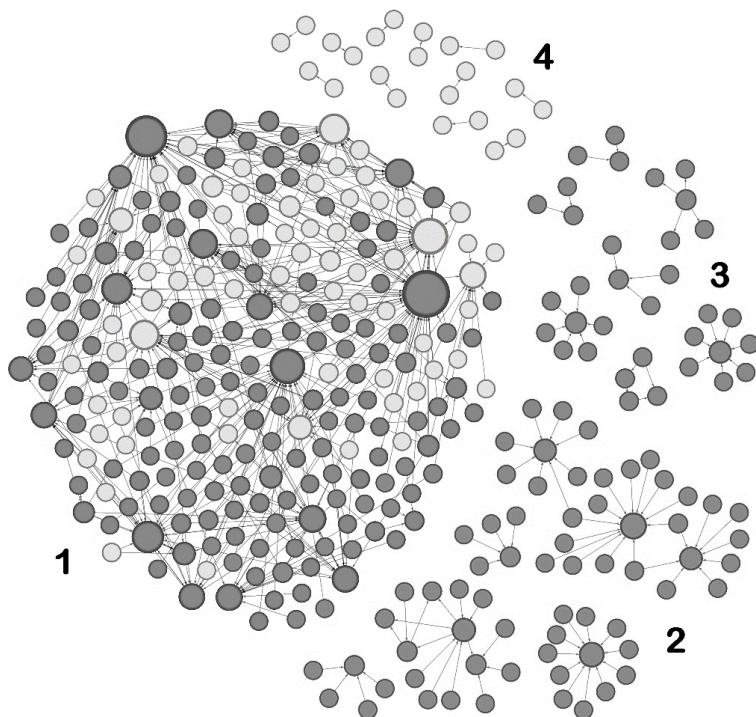
A rendelkezésünkre álló könyvészeti adatok alapján ma már elég pontosan tudjuk rekonstruálni az ezekből kinyerhető baráti – elsősorban diáktársi, kollegiális, de akár mecénási kapcsolatokról árulkodó – kötődéseket is. Ebből kiderül, hogy a brassói patrícus polgárok későbbi karrierjének alakulása szempontjából nem csupán a tanulmányaik lezárása miatt volt fontos időszak a peregrináció, hanem kapcsolataik bővítése és a meglévők elmélyítése tekintetében éppen ugyanannyira.

¹⁷ Azaz nagyobb számban gratuláltak nekik, vagy egy alkalom kapcsán több esetben is megemlékeztek róluk, mint a társaikról.

¹⁸ Sőt, felhasználásra kerültek az ezekből kinyerhető életrajzi következtetések is. Lásd: SZABÓ-TONK, 1992; SZABÓ-SZÖGI, 1998. Természetesen ezek az adattárak sem helyettesítik a szövegek és az előforduló személyek egyenkénti újraellenőrzését, hiszen ritkán, de előfordul – főleg névegyezésként –, hogy a személyek életrajzi adatai és/vagy RMK-számai összekeveredve találhatók az adattárban. Vö. például: SZABÓ-TONK, 1992. nr. 170. és a nr. 221-es leírását, ahol Andreas (I.) Bogner (1640–1719) és fia, Andreas (II.) Bogner (1678?–?) életrajzi adatai és RMK-számai keveredtek össze. A hasonló tévesztések újraellenőrzésekkel korrigálhatók.

¹⁹ Ernst Wagner névtára ebből a szempontból nem nyújt kellő eligazítást, hiszen egyfelől csak az evangélikus lelkészeket és tanárokat ismerteti 1700-ig, másfelől egyáltalán nem közli a szerzői munkásságot. Lásd: WAGNER (HRSG.), 1998.

A következő ábra az egymásról megemlékező írói kört hálózatos formában mutatja, a Gephi kapcsolatháló-elemző szoftver segítségével megrajzolva.²⁰ Minden egyes személy, aki a brassói szászokhoz kötődő alkalmi írásokban előfordul, ábrázolásra került (természetesen minden személy csak egyszer szerepel). Jól látható, hogy a baráti kapcsolatok egy nagy és több kisebb hálózatszámra rendeződnek. Érdeemes megemlíteni, hogy korábban nem volt ismert, hogy a közösségi emlékezés ezen hagyománya is egy sűrűn szövött hálózat képét rajzolja meg.²¹ Ezt ilyen formán látva azonban meggyőződhetünk a korabeli értelmiségi közösség egymással való szoros összetartásáról.



2. sz. ábra. Szerzők és ünnepelt személyek a peregrináció ideje alatt készült alkalmi nyomtatványok körében (1650–1750)

A hálózatokat négy csoportba soroltam. Az elsőben a Wittenbergi Egyetemen készült nyomtatványok alapján kirajzolható személyeket és kapcsolataikat jelöltem, míg a másik három csoportnál az ettől elkülönülő csoporthoz való tartozást láthatjuk. Ezek esetében nagyobb jelentősége van az egyes csoportjellemzőknek,

²⁰ A Gephi kapcsolatháló-elemző program egy nyílt forráskódú szoftver a nagyméretű hálózati grafikonok megjelenítéséhez és elemzéséhez.

²¹ A közösség általános hálózatos definíciója az, ha egy adott hálózaton belül a csoporttagok egy része több éllel kapcsolódik egymáshoz, mint a hálózat más csúcsaihoz.

mint a származásnak. Az ábrán megfigyelhető kisebb hálózatok létre a kapcsolódó személyek és nyomtatványaik adnak választ. Annyi előjáróban azonban elmondható, hogy a wittenbergitől eltérő egyetemekhez kapcsolódó alkalmi szerzők körét figyelhetjük meg általuk: konkrétan az olyan egyetemeken kialakult csoportokét, ahová nem jártak jelentős számban, illetve nem készítettek (vagy nem tártak még fel) a brassói hallgatókhoz fűződő nyomtatványokat.

Az egyes számmal jelölt, és egyben a legnagyobb kiterjedésű hálózat a wittenbergi egyetemen töltött évekhez kötődő nyomtatványok szerzőit és címzettjeit szimbolizálja, amelyek az egyszerű, kollegiális vagy diáktársi viszonyon túl szorosabb viszonyt is jelölnek. E csoportban 233 személy 421 kapcsolata látható, amelyben a brassóiak 76 fővel (33%), az egyéb erdélyi származásúak 108 fővel (46%), a németek 39 fővel (17%), a királyi Magyarország területéről érkező magyarok pedig 10 fővel (4%) képviseltetik magukat. Ezek a számok kizárólag a brassói (barcasági) szászok egyetemi kapcsolatainak feltérképezése során született eredmények.

A 2. ábrán a korábbi ábrán látható hálózat csomópontjainak mérete a kapcsolatok számát (azaz a fokszámot) jelöli. Minél több kapcsolattal rendelkezik a nyomtatványon valaki, annál nagyobb az említett fokszáma. Mindez azért fontos, mert ez a szám jelzésértékű az egyén presztízsértékére vonatkozóan egy adott közösségen belül, s azt mutatja meg, hogy kik azok, akikhez a legnagyobb számban írtak mások. A közösséggel való összefonódást jelzi a nyomtatványon kiemelt személy névelőfordulásának (be-fok) és szerzői előfordulásának (ki-fok) összege. A fokszámok szerint az első húsz személyre vonatkozó rangsor a következőképpen alakul:

	Megnevezés	Kiemelt személy	Szerző	Σ (fokszám)
1.	Marcus Fronius (1659–1713)	37	9	46
2.	Johann Albrich (1663–1690)	30	7	37
3.	Theodorus Mederus (1663–1688)	27	0	27
4.	Johann Francisci (1665?–1696)	16	6	22
5.	Christoph Greissing (1664–1686)	21	0	21
6.	David Czako (1641–1681)	18	0	18
7.	Paul Teutsch (1665?–1719)	11	4	15
8.	Johann Abrahami (1668?–1705)	12	2	14
9.	Marcus Draudt (1665–1724)	10	3	13
10.	Andreas Tartler (1663–1688)	5	3	8
11.	Valentin Greissing (1653–1701)	3	4	7
12.	Lucas Römer (1663–1721)	1	5	6
13.	Johann Draudt (1649–1720)	5	0	5
14.	Valentin Gockesch (?–1691)	2	3	5

15.	Paul Neunachbar (?-1667)	3	0	3
16.	Paulus Chrestels (1650?-1689)	2	1	3
17.	Michael Bell (?-1692)	0	3	3
18.	Martin Albrich (1661-1682)	1	0	1
19.	Marcus Mankesch (1670-1692)	1	0	1
20.	Petrus Sturm (?-1707)	1	0	1

1. sz. táblázat. A brassói százszok fokszámai a disputációik alapján

A szerzők és a kiemelt személyek számainak összevetésében egy szembevető különbség figyelhető meg. Az ünneplés és megemlékezés hagyománya néhány személy körében látszik összpontosulni, tehát nem egyformán oszlik meg a diáktársak körében az egymásnak gratuláló írások száma. A névsor első fele sokkal nagyobb tisztelői kört tud felmutatni, mint az őket követő személyek. Szerzői oldalról ugyan jobban megoszlik a magasabb értékkel bíró személyek csoportja, de itt is megfigyelhető, hogy a legtöbb szerzőséget a legtöbb tiszteletet kapók körében találjuk meg.

Miután megismertük a hálózat értékeit, lehetőségünk van összevetni azokat a további, egyéni életpályák alakulásával is. A fokszámok alapján megállapítható, hogy a legmélyebb társadalmi beágyazottsággal a keresztényfalvi lelkész családból származó Marcus Fronius (1659-1713) rendelkezik, aki a peregrinációjáról való hazatérést követően gyorsan lépdelt fel a hivatali ranglétrán. Mindössze két évig volt gimnáziumi lektor, ezt követően három évig a Fekete Templom diakónusa, majd holtövényi, barcarozsnyói, végül pedig – már 44 éves korában – brassói lelkésszé választották. Ezt követően a barcasági esperesi tisztséget is betöltötte, tehát pályája csúcsára ért.

A fokszámok rangsorában a második személy a barcarozsnyói lelkész családból származó Johann Albrich (1663-1690). Tájékoztatót kapunk arról, hogy 1685 októberében indult haza Wittenbergből,²² majd egykori gimnáziumának tanárává választották. Fiatalon, négyévnyi lektorkodása végén, 1690. november 14-én azonban elhalálozott. A brassói társadalom részéről a megbecsültségét jelzi, hogy haláláról még lektori pozíciójában is megemlékeztek.²³

A fokszámok sorában a harmadik Theodor Mederus (1663-1688), akiről előljáróban annyit érdemes megjegyezni, hogy az ő esetében korai haláláról a nemzetközi (*poeta laureatusi*) hírnévre szert tevő apja miatt emlékeztek meg.²⁴ Egyúttal épp fiatalkori halála az oka annak is, hogy szerzőként nem jegyzünk tőle írást.²⁵

A brassói Johann Francisci (1665?-1696) neves felmenőkkel nem rendelkezik, éppen ezért az ő esetében az előkelő helyezés joggal tekinthető kirívónak. Ennek

²² RMK III. 3377.

²³ Lásd: NAGY, 2019a. nr. 203. Lektori pozícióban rajta kívül csak Joseph Bolthoschról (1676-1711) emlékeztek meg. Vö. NAGY, 2019a. nr. 310.

²⁴ Ezt támasztja alá a halotti búcsúztatója mellett megjelentetett családi háttérre is kiterő életrajzi összefoglalója is.

²⁵ Még a peregrinációja előtt Brassóban azonban írt egy halotti búcsúzó verset (NAGY, 2019a. nr. 156) és egy lakodalmi köszöntőt (NAGY, 2019a. nr. 145) is.

az lehetett az oka, hogy jó kapcsolatot ápolt korának tekintélyes családokból származó társaival. A nyomtatványok alapján megfigyelhetjük, hogy gratulált Marcus Draudtnak (1665–1724)²⁶ és Paul Teutschnak (1665?–1719) disputációik közreadásakor,²⁷ másfelől pedig búcsúzó verset írt Christoph Greissing (1664–1686)²⁸ és Andreas Tartler (1663–1688) diáktársai halotti búcsúztatóin is.²⁹ Az ő disputációira és fokozatszerzésére készített nyomtatványokban pedig jó néhányan, köztük mindezen személyi kör is gratulált neki. Lektor korában azonban ő is elhalálozott, így a várhatóan ígéretes pályafutása nem tudott kibontakozni.

Őt követik a sorban a Greissing, Czako, Teutsch, Draudt és a Tartler családok akadémita tagjai. Nem meglepő az sem, hogy a többiekhez (vagyis a 76 barcasági személyhez) képest ők rendelkeznek az említettekén kívül a jelentősebb kapcsolati értékekkel. Mindannyian jelentős felmenőkkel rendelkeznek a brassói tisztviselői és egyházi elit körében. Kivételt csak Paul Teutsch (1665?–1719) képez, akinek esetében nem beszélhetünk hasonló származásról. Ő maga azonban – vélhetőleg éppen a kapcsolatai révén – be tudott kerülni az egyházi elitbe, és ennek a státuszának a fenntartásáról eredményesen tudott gondoskodni gyermekei számára is.³⁰ A másik kivétel Johann Abrahami (1668?–1705), akit nem találunk meg a patrícius családok gyermekei körében, mégis tekintélyes kapcsolati értékszámot tud felmutatni. Az ő esetében megemlíthető, hogy az apja szászvárosi lelkész volt, és már brassói diák korában – Theodor Mederusszal közösen – verssel ünnepelte a tekintélyes brassói Herrmann, Honterus és Hirscher családok házassági összefonódását, valamint verssel búcsúztatta a patrícius családból származó Johann Chrestels (1653–1686) brassói titkárt is.³¹ Mindent összevetve az itt ápolt kapcsolatok összefüggést sejtetnek a későbbi karrierük alakulásával.

A kettes számmal jelölt csoportban hat brassói származású személy körül kialakult kapcsolati kör figyelhető meg. Ketten vannak olyanok, akiknek négy-négy kapcsolatát látjuk: Andreas Henning (1643–1710) és Johann Kraus (1640?–1655). Henning strassbourgi tanulmányai után Jénában disputált természetjogból 1666 novemberében,³² és fogadta a a besztercei Georg Sattler (?–1691), a berethalmi Lucas Herrmann (?–?), a nagyszebeni Jeremias Johannis (?–?) és a medgyesi Petrus Honnius (?–?) gratulációját. A másik hálózat középpontjában álló Johann Krausnak pedig az egyetemi tanulmányai után bekövetkező haláláról emlékeztek meg a jördensdorfi, thürkowi, altkaleni és levetzovi (Lübów) lelkészbarátai az észak-németországi Güstrow városában.³³

Külön csoportot alkot Paul Francisci (1645?–1711), aki Strassbourg és Altdorf egyetemén tanult orvosnak és három nyomtatvány alapján rekonstruálhatjuk az

²⁶ NAGY, 2019a. nr. 157.

²⁷ NAGY, 2019a. nr. 172.

²⁸ NAGY, 2019a. nr. 152.

²⁹ NAGY, 2019a. nr. 185.

³⁰ Vö. AHG IV. F. 57. 136–140.

³¹ Vö. NAGY, 2019a. nr. 145. és NAGY, 2019a. nr. 156. Életrajzi adatait lásd: SZABÓ-TONK, 1992. nr. 1436; WAGNER (HRSG.), 1998. nr. 130.

³² Vö. NAGY, 2019a. nr. 58. A jénai egyetemen ebben az időben nem tanult brassói diák. Vö. HERFURTH-SCHIEL, 1875. 316–319.

³³ NAGY, 2019. nr. 54.

egyetemhez kötődő baráti körét.³⁴ Újabb csoportot alkot Samuel Draudt (1706–1739) orvosdoktor is, aki Halléban disputált 1734-ben, amelyről két nyomtatványban is megemlékeztek.³⁵ Vele alkot egy hálózatot Stephan Closius (1717–1781), aki szintén Halléban disputált orvoscént hat évvel később, 1740-ben.³⁶ Köztük a kapcsolatot (a hálózatban a hidat) Friedrich Hoffmann (1660–1742) orvosprofesszor teremti meg, aki mindkettejüket tanította, és gratulációit fejezte ki nekik. A csoportban utolsóként említett hálózatát a nemesi családból származó Joseph Gottlieb Seuler von Seulen (1727–1746) baráti köre alkotja, aki a jénai egyetemen töltött joghallgatói éveiben hunyt el, és tiszteletére három halotti búcsúztató is készült.³⁷

A hármas számmal jelzett csoportban a kevesebb kapcsolatot regisztrált hálózatokat csoportosítottam. A kisebb hálózatok egyértelmű oka, hogy némely brassói akadémita olyan helyen is megfordult, illetve olyan helyen emlékeztek meg valamely velük történt eseményről, ahol honfitársainak többsége nem fordult meg. Megfigyelhető az is, hogy a vizsgált csoportra már sokkal jellemzőbb, hogy a brassóiak szerzőként jelennek meg, ezáltal pedig egyéni kapcsolataik kerülnek előtérbe. Ezt tanúsítja Bél Mátyásnak (1684–1749) az 1707-es hallei disputációján megjelenő Johann Filstich (1684–1743) brassói diák vagy a Jacob Schaller (1635?–?) strassbourgi diáknak versben gratuláló Paul Greissing (1633–1687) írása. Ugyanígy említhető meg a Johann Fuchs (1631–1686) és Georg Hermann (1598?–1653) brassói hallgatók által írt gratuláció Johann Fabiger (1630?–?) wittenbergi teológushallgató disputációjára.

A negyedik csoportban az egy-egy kapcsolattal regisztrált szerzőket és a kiemelt személyeket jelöltem. Ez a kör tovább szűkíti az egyéni kapcsolatokat jelző nyomtatványok körét, és itt már a két illetőt érintő személyesebb jellegű alkalmak kerülnek előtérbe. Jellemzően ilyen volt az elutazás (csupán néhány példa: Georg Dietrichnek Wittenbergből,³⁸ Georg Clompnak (1723–1782) vagy Johann Meilmeinek (1720?–?) Görlitzből³⁹ való hazautazására készült írás). Másik jellemző eseménye a fokozatszerzés (például Johann Honterus (1633–1691)⁴⁰ vagy Michael Girald (1720?–?) magiszteri fokozatszerzésének nyomtatványai⁴¹), de ide tartozik még a nemesi kinevezés is (például Michael Froniusnak (1675–1728) Lipszében kelt gratuláló írása honfitársa, Georg Czako (1661–1726)⁴² tiszteletére).

³⁴ SZABÓ-TONK, 1992. nr. 2234; TRAU SCH, 1868–1871. I. 336. Nyomtatványai: NAGY, 2019a. nr. 61, 97–98. Az erdélyi akadémíták német egyetemeken való orvosi tanulmányaikról bővebben lásd: OFNER, 2006. 287–343. Francisci egyedülálló szakkönyvgyűjteményéről lásd: VERÓK, 2012. 307–320. Művelődéstörténeti szerepéről pedig lásd: VERÓK, 2018. 445–456.

³⁵ Vö. NAGY, 2019a. nr. 386. Életrajzi adatait lásd: TRAU SCH, 1868–1871. I. 266; SZABÓ-SZÖGI, 1998. nr. 950; *Quellen V.*, 621. Egy bontásban lévő, leomló ház temette maga alá. Lásd: NAGY, 2019a. nr. 387.

³⁶ Fennmaradt az orvosdoktori disputációja (NAGY, 2019a. nr. 428.), az erre az alkalomra készült gratulációi (NAGY, 2019a. nr. 429.) és a fokozatszerzés tényét megörökítő nyomtatványa. (NAGY, 2019a. nr. 430.) Életrajzi adatait lásd: GUSBETH, 1884. 62–63; PETRIK, 1988–1892. I. 426; SZABÓ-SZÖGI, 1998. nr. 679; TRAU SCH, 1868–1871. I. 225.

³⁷ Vö. NAGY, 2019a. nr. 473, 476–477. Életrajzi adatait lásd: SZABÓ-SZÖGI, 1998. nr. 3663; TRAU SCH, 1868–1871. III. 299.

³⁸ NAGY, 2019a. nr. 242.

³⁹ NAGY, 2019a. nr. 445.

⁴⁰ NAGY, 2019a. nr. 32.

⁴¹ NAGY, 2019a. nr. 480.

⁴² NAGY, 2019a. nr. 250.

Összegzés

A jelen írásomban az alkalmi nyomtatványok alapján a brassói száz elit baráti és kollegiális kapcsolatainak rekonstruálása felé kívántam lépést tenni. Tettem ezt egyfelől azért, mert a forrástípus kevésbé ismert területe a kapcsolattörténeti vizsgálatoknak (is). Másfelől pedig a kutatások során kérdésként merült fel, hogy lehet-e esetleg olyan akadémiták, akik tekintélyesebbnek számítottak a többiekénél, s ha igen, ez kifejeződésre jutott-e az alkalmi nyomtatványok lapjain is?⁴³ A fentiekben vázolt vizsgálat eredményei alapján úgy tűnik, hogy egyértelműen igen. A szerzők és a kiemelt személyek számainak összevetésében rögtön szembetűnő különbség volt megfigyelhető: nem egyformán oszlik meg a diáktársak körében az egymásnak gratuláló írások száma, tehát az ünneplés és megemlékezés hagyománya néhány személy körében látszik összpontosulni. Szerzői oldalról ugyan jobban megoszlott a magasabb kapcsolati értékkel bíró személyek csoportja, de itt is megfigyelhető, hogy a legtöbb szerzőséget a legtöbb tiszteletet kapók körében találjuk meg. A legtekintélyesebb brassói családok fiataljai kerültek első helyre (Fronius, Albrich, Mederus, Greissing stb.). Mindezek pedig a családok presztízsértékét mutatták meg számunkra, ami alapján okkal feltételezhetjük, hogy kevésbé neves társaiknak érdeke volt közelebbi kapcsolatba kerülni velük későbbi karrierjük alakulása során. Mindennek a megismerésére a peregrináció idején írt alkalmi nyomtatványok, elsősorban a disputációk, fokozatszerzések, névnap-i köszöntések, elhalálózások, valamint az elutazás alkalmából készült megemlékezések kapcsolódó személyeit vizsgáltam meg. A vizsgálat során pedig jól alkalmazható volt a hálózatelemzés módszere, amely nemcsak vizualizációt, hanem a kapcsolatok leírását is megkönnyítette.

Jelen írás eredményei a további kutatás során az egyéni karrierek kiteljesedésével való összehasonlításban érvényesülhetnek elsősorban. Véleményem szerint jelentősége van annak, hogy a leendő brassói lelkészek vagy tanácsstagok az egyetemi éveik során kivel és milyen kapcsolatot ápoltak. A regisztrált kapcsolatok hálózattal lehettek ugyanis a későbbi hivatali pozícióik betöltésekor; ezeknek a megfigyelése pedig a későbbiekben újabb összefüggésekre is rávilágíthat.

A tanulmány egyúttal amellet is érvelni kíván, hogy a jövőben érdemes lenne a teljes hungarika vonatkozású régi könyves állomány alapján feltárni a magyarországi értelmiség peregrinációja időszakában létrejött kapcsolati kört. Ez az alap kutatás a későbbiekben a karrierutakkal összevetve újabb, korábban nem látott megfigyelésekre is lehetőséget nyújthat. A peregrináció időszaka összeilleszthető az *album amicorum*okban szereplő kapcsolatokkal is, amelyek tovább árnyalnák az értelmiségi kapcsolatokról kialakult képünket. Ehhez adódnak hozzá a magánkönyvtári gyűjteményekre vonatkozó kutatások eredményei is, amelyekben lényegét tekintve egy terület teljes kulturális és tudományos kapcsolatrendszere van jelen.⁴⁴ A dokumentumok további külföldi és hazai levéltárakban végzett feltárásának eredményeivel a források köre is kiterjeszhetővé válik; feldolgozásukat

⁴³ Azaz nagyobb számban gratuláltak nekik, vagy egy alkalom kapcsán több esetben is megemlékeztek róluk, mint a társaikról.

⁴⁴ Vö. MONOK, 2010. 154–155.

a rendelkezésre álló informatikai lehetőségek tovább segítenék.⁴⁵ Így e kútfőtípus jövőbeni használatától a történeti hálózat kutatás számára még további, korábban nem ismert összefüggéseinek feltárását is remélhetjük a jövőben.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Levéltári források

- AHG** **Archiv der Honterusgemeinde Kronstadt**
IV. F. 57. Jekelius, Erich: Genealogie Kronstädter Familien. Kronstadt, [Gépirat], 1966, VIII.

Szakirodalom

- BALÁZS-BITSKEY-ÖTVÖS ET AL.**
2009 BALÁZS Mihály – BITSKEY István – ÖTVÖS Péter – VISKOLCZ Noémi: „Peregrináció”
In: *Magyar művelődéstörténeti lexikon I. Középkor és kora újkor*. Szerk.: KÖSZEGHY Péter. Budapest, Balassi Kiadó, 2009. 123–131.
- BARABÁSI**
2016 BARABÁSI Albert-László: *A hálózatok tudománya*. Budapest, Libri Kiadó, 2016.
- BOVELAND**
2015 Boveland, Christoph: Wer kennt wen? Versuch der Rekonstruktion von Bekanntschaftsnetzwerken aus Daten des VD 17. *Wolfenbüttler Notizen zur Buchgeschichte*, 40. (2015) 1–2. sz. 97–118.
- KECSKEMÉTI**
2014 KECSKEMÉTI Gábor: Értelmiségi pályák a kora újkor Magyarországon: a tipikus és az egyéni. In: *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások*. Szerk.: BIRÓ Annamária – BOKA László. Nagyvárad–Budapest, Partium Kiadó – Reciti, 2014. 13–30.
- KÜRTÖSI**
2011 KÜRTÖSI Zsófia: A társadalmi kapcsolatháló-elemzés módszertani alapjai. In: *Társadalmi kapcsolathálózatok elemzése*. Szerk.: TAKÁCS Károly. Budapest, BCE Szociológia és Társadalompolitika Intézet, 2011. 19–31.
- HELTAI**
2008 HELTAI János: *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*. Budapest, Universitas, 2008. (*Res Libraria*, 2.)

⁴⁵ Az alkalmi nyomtatványok segítségével végzett történeti hálózat kutatás informatikai alapokon történő módszertanáról lásd: NAGY, 2019b.

HERFURTH-SCHIEL

1875 HERFURTH, Franz – SCHIEL, Georg: Verzeichniß der auf der Universität zu Jena immatriculirten Ungarn und Siebenbürger. In: *Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde. Neue Folge. Zwölfter Band. 2. Heft.* Hg.: Vereins-Aufschuß. Hermannstadt, Gedruckt in der Buchdruckerei der v. Closius'schen Erbin, 1875. 312–353.

GUSBETH

1884 GUSBETH, Eduard: *Zur Geschichte der Sanitäts-Verhältnisse in Kronstadt.* Kronstadt, Verlag des Verfassers, 1884.

MARKÓ

2018 MARKÓ Anita: Hálózatok a 16–17. századi *album amicorum*okban: az 1500 és 1700 közötti hungarika jellegű emlékkönyvbejegyzések hálózatelemzése az Inscriptiones Alborum Amicorum adatbázis alapján. *Digitális Bölcsészet*, 1. (2018) 1. sz. 55–82.

MONOK

2010 MONOK István: A magánkönyvtárak és az olvasás a korai újkorban. Vázlat az elmúlt ötven év európai kutatástörténetéről. *Magyar Könyvszemle*, 126. (2010) 2. sz. 141–157.

MONOK-ÖTVÖS-VERÓK

2001 MONOK István – ÖTVÖS Péter – VERÓK Attila: *Erdélyi szász intézményi és magán-gyűjtemények, 1578–1750. Könyvjegyzékek bibliográfiája.* Szeged, Scriptum Rt., 2001. (*Könyvtártörténeti füzetek*, X.)

2004 MONOK István – ÖTVÖS Péter – VERÓK Attila: *Erdélyi könyvesházak IV/1–2 = Bibliotheken in Siebenbürgen IV/1–2. Lesestoffe der Siebenbürger Sachsen, 1575–1750. Bistritz, Hermannstadt, Kronstadt, Schäßburg, Kleinere Orte.* Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2004. (*Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, 16/4.1–2)

MÜNCH

2006 MÜNCH, Roger: „Druckmedien” In: *Enzyklopädie der Neuzeit*, 4. Bd. Hrsg.: JAEGER, Friedrich. Stuttgart-Weimar, Verlag J. B. Metzler, 2006. 1151–1160.

NAGY

2019a NAGY Andor: *Érvényesülési stratégiák a brassói szász tisztviselők körében. Kapcsolatháló-elemzés és családrekonstrukció az alkalmi nyomtatóanyagok segítségével.* PhD disszertáció, Eszterházy Károly Egyetem, 2019.

2019b NAGY Andor: *A digitalizált alkalmi írások kutatásának lehetőségei informatikai eszközökkel.* In: *Hagyományos források, új megközelítések. A digitalizáció kínálta lehetőségek a történeti kutatásokban.* Szerk.: BALLABÁS Dániel. Eger, Líceum Kiadó, 2019. 69–101. (*Konferenciák és műhelybeszélgetések*, 16.)

OFFNER

- 2006 OFFNER, Robert: Deutsche Universitäten als Ausbildungsstätten siebenbürgischer Mediziner von den Anfängen bis zum Jahr 1850. In: *Peregrinatio Hungarica. Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert.* Hrsg.: FATA Márta – KURUCZ Gyula – SCHINDLING, Anton. Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2006. 287–343.

PÉTER

- 1988 PÉTER Katalin: A fejedelemség virágkora (1606–1660). In: *Erdély története 1606-tól 1830-ig.* Szerk.: KÖPECZI Béla. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988. 617–783.

QUELLEN V.

- 1909 *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó. V. Bd.* Herausgegeben auf Kosten der Stadt Brassó. Kronstadt, In Kommission bei Heinrich Zeidner, 1909.

PETRIK

- 1888–1892 PETRIK Géza: *Magyarország bibliográfiája 1712–1860. Könyvészeti kimutatása a Magyarországon s hazánkra vonatkozólag külföldön megjelent nyomtatványoknak, I–IV. köt.* Budapest, Dobrowsky Ágost – Pallas Részvénytársaság Nyomdája, 1888–1892.

REINHARD

- 1979 REINHARD, Wolfgang: Freunde und Kreaturen. „Verflechtung“ als Konzept zur Erforschung historischer Führungsgruppen. Römische Oligarchie um 1600. München, Verlag Ernst Vögel, 1979. (*Schriften der Philosophischen Fakultäten der Universität Augsburg*, 14.)

STOCKHORST

- 2006 STOCKHORST, Stefanie: „Gelegenheitsdichtung“ In: *Enzyklopädie der Neuzeit, Bd. 4.* Hrsg.: JAEGER, Friedrich. Stuttgart – Weimar, Verlag J. B. Metzler, 2006. 354–362.

SZABÓ–HELLEBRANDT

- 1896–1898 SZABÓ Károly – HELLEBRANDT Árpád: *Régi Magyar Könyvtár III. Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványok könyvészeti kézikönyve.* Budapest, MTA, 1896–1898.

SZABÓ–SZÖGI

- 1998 SZABÓ Miklós – SZÖGI László: *Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken, 1701–1849.* Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 1998.

SZABÓ–TONK

- 1992 SZABÓ Miklós – TONK Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban, 1521–1700.* Szeged, JATE, 1992. (*Fontes Rerum Scholasticarum*, 4.)

TONK

1979 TONK Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1979.

TRAUSCH

1868–1871 TRAUSCH, Joseph: *Schriftsteller-lexikon oder biographisch-literarische Denk-blätter der Siebenbürger Deutschen, I–III. Bd.* Kronstadt, Verlag von Johann Gött et Sohn Heinrich, 1868–1871.

VERÓK

2012 VERÓK Attila: A gyógyítás szolgálatában a Barcaságtól Frankóniáig. Paul Francisci orvosi könyvtárának jegyzéke a 18. század elejéről. *Kaleidoscope. Művelődés-, tudomány- és orvostörténeti folyóirat*. 3. (2012) 5. sz. 307–320.

2018 VERÓK Attila: Barcasági szász peregrinusok európai egyetemeken. Oktatás, könyvkultúra, tudomány. In: *A reformáció öröksége*. Szerk.: KOLUMBÁN Vilmos József. Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológia Kiadója, 2018. 445–456. (*Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek*, 24).

WAGNER

1998 WAGNER, Ernst (Hrsg.): *Die Pfarrer und Lehrer der Evangelischen Kirche A.B. in Siebenbürgen. I. Band: Von der Reformation bis zum Jahre 1700*. Köln-Weimar-Wien, Böhlau Verlag, 1998. (*Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens*, 22/1.)

WIRTH-POELCHAU

1990 WIRTH-POELCHAU, Lore: Die Leichengedichte auf den Kronstädter Stadtpfarrer Marcus Fronius (1713) (1. Theil). Ein Beitrag zur Person des Verstorbenen, zu den Gedichten und den Dichtern. *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, (1990) Heft 1. 39–61.